

Magdalena Seborova

Magdaléna Šeborová

roz. Kleinová

Brno

Česká republika

Rozhovor pořídily: Zuzana Pastorková a Barbora Pokreis

Období vzniku rozhovoru: květen 2005

Magdaléna Šeborová žije sama v útulnom a vkusne zariadenom jednoizbovom byte v Brne. Pani Magdaléna pochádza zo Slovenska. Narodila sa v Močenku (okres Šaľa) v roku 1940, teda počas druhej svetovej vojny a v útlom veku sa dostala do pracovného tábora v Seredi a neskôr do Terezína. Väčšina jej rodiny zahynula počas holokaustu. Svoju mamičku, ktorá sa po vojne sedem rokov liečila na tuberkulózu v sanatóriu vo Vysokých Tatrách, takmer nepoznala. Pani Magdaléna sa dvakrát vydala a rozviedla. Za svojím druhým manželom sa v roku 1972 presťahovala do Brna, kde žije dodnes. V roku 1984 nastúpila do invalidného dôchodku. Napriek svojim zdravotným problémom je veľmi vitálna a zhovorčivá. Rada sa s nami podelila o svoje spomienky a skúsenosti, veď podľa jej slov: „Nemôžem si vziať všetko do hrobu.“ Pani Magdaléna dnes žije sama, no na novom mieste je veľmi spokojná. Po strastiplnom živote si praje aspoň v dôchodku trochu pokoja. Venuje sa svojim záľubám, ako napríklad šitiu a drhanej krajke, okrem toho rada cestuje. Nie je jej ľahostajný ani osud Židovskej obce v Brne, do ktorej vstúpila v roku 2000.

[Rodina](#)

[Za války](#)

[Po válce - dětství](#)

[Dospělost](#)

[Glosář](#)

Rodina

Na starých rodičov z otcovej strany si nepamätám. Nevieť, ako sa volali starí rodičia, lebo nemám o nich žiadne doklady. Ich priezvisko bolo Klein. Deduško zomrel tesne po vypuknutí vojny, keď som mala dva roky [v roku 1942]. Pochovaný je v Šúrovciach [Trnavský kraj] samozrejme v židovskom cintoríne. Možnože tam cintorín ešte dodnes je. Ja som tam chodievala s mojim otcom dovtedy, kým som nezačala chodiť do práce. Otec dal na jeho náhrobok symbolicky vypísať: „Tým, ktorí umreli z rodiny“, aby ostala aj spomienka na tých, ktorí umreli počas holokaustu a nemajú pomníky.

Starí rodičia sa volali Kleinovci. Nevieť, kedy a kde sa narodili. Žili v Šúrovciach. Deduško mal štrnásť detí a dve manželky, ale nie naraz. Keď jedna zomrela, zobral si druhú. Nepamätám si ani na mená dedových manželiek vzhľadom na to, že som bola príliš malá. Predpokladám, že jeho manželky boli tiež z ortodoxných rodín. Kleinovci boli určite ortodoxní Židia, lebo na fotkách vidieť, že babička má „paruku“ [parochňu] [1](#) a môj otec bol tiež ortodoxný. Každý deň sa modlil s tfilinom – modlitebnými remienkami [tfilin – malé čierne kožené krabičky obsahujúce predpísané biblické pasáže, ktoré si dospelí muži navliekajú pri rannej bohoslužbe vo všedný deň – pozn. red.].

Deduško vlastnil obchod so zmiešaným tovarom, ako to bývalo na dedine pred šesťdesiatimi rokmi. Otec veľmi nerozprával o starom otcovi, snažili sme sa na celú tú „anabázu koncentračnícku“ zabudnúť.

Starí rodičia z mamičkinej strany sa volali Július a Hedviga Weisz-oví. Starého otca som poznala, lebo prežil holokaust. Vo Viedni sa oženil s babičkou, tuším sa volala Hedviga. Babička sa rodným priezviskom volala Quittner. Zomrel v roku 1954 v Bratislave, kde je aj pochovaný. Keď zomrel, mala som štrnásť rokov. Deduško bol zlatý človek, každý ho mal rád. On mi hovorieval, že bol vyučený za maliara. Veľmi ho to nebavilo a tak sa neskôr vyučil za liehovarníckeho majstra. Nikdy svoje povolanie nevykonával, pretože sa stal správcom na majeri v Kokošovej. Prarodičia z mamičkinej strany od dedka boli boli Mór Weisz a Netti Schwarz. A rodičia od babičky boli Mór Quittner a Katalin Braun.

Starí rodičia Weiszoví sa po sobášii usadili vo Viedni. Moja mama sa tam aj narodila. Mamička mala ešte jednu sestru Hedvigu, ktorá zahynula v koncentráku. Ešte za čias Rakúska-Uhorska prišli bývať na Slovensko, nebol to problém. Usadili sa na majeri v Kokošovej. Kokošová bola pričlenená k obci Tesáre. Babička bola ako vtedy väčšina žien v domácnosti. Ja osobne som na tom majeri nikdy nebola. Starí rodičia určite patrili medzi zámožnejšiu vrstvu obyvateľstva. Za prvej republiky 2 byť správcom na majeri, bolo asi ako dnes primár nemocnice. Bola to asi taká istá úroveň.

Môj starý otec [z matkinej strany] vedel aj cigánsky. Keď sme žili v Močenku, chodili k nám často žobrať Cigánky, no a on sa s nimi normálne dohodovoril. Vedel maďarsky, nemecky a môj otec dokonca aj srbsky a chorvátsky. Za Rakúsko-Uhorska bolo treba. Nevie, ktorý jazyk považoval starý otec za svoj materinský, lebo my sme sa na úrovni Matice slovenskej [Matica slovenská vznikla na svojom ustanovujúcom Valnom zhromaždení 4. augusta 1863 v Turčianskom Sv. Martine. Poslaním MS je rozvíjať a upevňovať slovenské vlastenectvo, prehlbovať vzťah občanov k slovenskej štátnosti – pozn. red.] nebavili [tzn. nepovažovali sa za slovenských vlastencov – pozn. red.]. Otec s dedkom sa medzi sebou dorozumievali nemecky, aby som im nerozumela, ale jeho slovenčina bola absolútne bezchybná. Tá nemala chybu.

Na starú mamu si nespomínam. Dostala sa do koncentračného tábora a nevrátila sa. Nevie, v ktorom tábore babička zahynula, nikdy sme sa o tom nerozprávali. Začala som sa na túto tému baviť až po roku 1991, lebo sa začali o holokaust zaujímať aj školy. Pani Felixová [priateľka informátorky a členka židovskej obce v Brne – pozn. red.] chodí do škôl a rozpráva o holokauste. Ja by som to nemohla robiť, pretože moje spomienky sú útržkovité. Som rada, že vám zodpoviem na otázky, ale samostatne by som o tom nevedela rozprávať.

Mamičkin otec asi nebol ortodoxný. Nevie ako bol na tom pred vojnou, ale po koncentráku rozhodne nebol ortodoxný. Už sa nemodlieval každý deň s tfilinom [tfilin – malé čierne kožené krabičky obsahujúce predpísané biblické pasáže, ktoré si dospelí muži navliekajú pri rannej bohoslužbe vo všedný deň – pozn. red.] ako môj otec. Nevie, či to robil predtým a potom to nechal, my sme sa na túto tému veľmi nebavili. Viem len to, čo som videla. Nevie, ako často chodieval deduško do modlitebne. Na predvojnové obdobie si nemôžem pamätať a po vojne v Močenku nám modlitebňu vzali. My s otcom sme chodievali do Galanty k jeho sestre [Sidónia Hertzová], lebo tam synagóga bola. Dodnes je v Galante dobrá židovská obec. Dedko s nami nechodieval. Zomrel v roku 1954 a dva roky pred smrťou bol v Bratislave v starobinci na Podjavorinskej ulici. Nevie, či starý otec tam chodieval každý deň do modlitebne, aby mali minjan

- desať ľudí [minjan – modlitebné minimum, desiatich mužov nad trinásť rokov, potrebných k verejnej modlitbe – pozn. red.].

Môj otec sa volal Maximilián Klein. Narodil sa 28. februára 1900 v Šúrovciach. Zomrel v roku 1969. Mal štyridsať rokov, keď som sa narodila. Bola vojna, schovávanie, chvíľu tu, chvíľu tam. Dokonca aj v Rakúsku sme sa skrývali. Nevie, aké mal vzdelanie môj otec, vtedy sa nemohlo veľmi chodiť do školy, lebo bola prvá svetová vojna. Myslím si, že od šestnástich rokov narukoval. Za Prvej republiky ešte za slobodna zastával funkciu správcu na majeri v Močenku. Po svadbe už začali rôzne perzekúcie voči Židom a musel svoj post opustiť [3](#).

Otec hovorieval, že pochádzal zo štrnástich detí. Keďže v tom čase bola vysoká kojenecká úmrtnosť a niektoré z detí pohryzol aj besný pes, niektoré zahynuli na záškrt, ktorý zúril v tej dobe, dospelosti sa ich dožilo osem. Z toho šesť zomrelo v koncentračnom tábore. Oteckovi zostala iba sestra, ktorá po vojne žila v Galante. Otcova sestry z Galanty [Sidónia Hertzová – pozn. red.] sa v roku 1964 vysťahovala do Izraela. Do pol roka v Izraeli zomrela, nevydržala tie ťažké podmienky.

Viem, že teta z Galanty bola schovaná, nebola v koncentráku. Bola schovaná u niekoho v Plaveckom Štvrtku. Jej dcéra [Anna Diamantová (rod. Hertzová) – pozn. red.] bola inde. Mala červené vlasy a zelené oči, nemala typické židovské črty. Takže ona robila niekde predavačku cez vojnu [počas 2. svetovej vojny žila s falošnými dokladmi – pozn. red.]. Tetin manžel sa volal Ignác Hertz. Pamätám sa, že sme ho volali Náci bácsi (ujo Náci). Teta bola od môjho otca srtaršia o neviem koľko rokov. S oteckom boli nevlastní súrodenci. Mamu mali inú. Teta hovorievala, že sa vyučila ako krajčírka, ale odkedy sa ja pamätám, do práce nechodila. Po svadbe teta začala žiť v Galante. Bývali v rodinnom dome. Strýko Ignác v rokoch 1945 až 1946 obchodoval s tabakom.

V čase Slánskeho procesov [4](#) všetkých strýkových kamarátov zavreli, akurát jeho nie. Ale to nie je pravda, že ich zavreli oprávnene, Slánskeho tiež nevinne zabili. Potom do roku 1964 robil nejakú účtovnícku robotu. V 1964-om sa vysťahovali a teta do pol roka zomrela. Bola už stará a nevydržala tie zlé životné podmienky. Strýko sa zbláznil. To sa nedá v tom veku presťahovávať bez rizika. Usadili sa v blízkosti Tel Avivu. Samozrejme, že si to človek inak predstavuje, keď ide do Izraela. Ja sa pamätám, v 1958-om som mala osemnásť a nám vykladali na židovskej obci, že aká je vysoká životná úroveň v Izraeli, presne ako v Rakúsku. A keď ja som tam v roku 1988 došla, tak čo sa týka technických vecí boli tam také čo u nás nie, ale život tam bol strašne ťažký. Trebárs jedna pani z Brna, ktorá tam má syna už od roku 1999, tak on si už dva roky nevie zohnať prácu.

Hertzoví mali len jednu dcéru. Volá sa Anna. Dodnes si píšeme, ale len raz do roka. Narodila sa v Galante. Bola staršia odo mňa o šesť rokov. Ona sa prišla so mnou rozlúčiť, keď ja som mohla mať tak deväť rokov. V 1949-om odišla do Izraela. Vtedy ako sa utvoril izraelský štát, tak z Bratislavy chodili všetci. Z Bratislavy sa cestovalo na Viedeň a Janov vlakom a potom z Janova sa išlo loďami. Takže Poliaci a kde-kto, všetci išli cez Bratislavu. V Izraeli sa vydala a mala dieťa. Živila sa šitím.

Materinská reč môjho otca je slovenčina. Doma sme sa väčšinou po slovensky rozprávali, ale otec vedel dobre nemecky, dokonca až tak – ja už som vtedy pracovala v Bratislave – že nejaká staršia spolužiačka išla za mojím otcom, aby jej pomohol so slohom v nemeckom jazyku. Tá moja macocha [otec informátorky sa po smrti manželky Edity Kleinovej opäť oženil s Alžbetou rodenou Gottreichovou – pozn. red.] vedela iba maďarsky, takže kvôli nej sme museli hovoriť po maďarsky.

Mamička sa volala Edith Kleinová rodená Weisz. Narodila sa 17. augusta 1911 vo Viedni. Mamičku som veľmi nepoznala, mala som dvanásť rokov, keď zomrela. Židovské meno mojej mamičky je Noemi. Ja sa volám Ester. Pri jom kipurovej [Jom kipur, Deň zmierenia, najslávnostnejšia udalosť v židovskom kalendári – pozn. red.] modlitbe sa vždy používalo Ester bat Noemi, teda Ester, dcéra Noemi. Nemám to nikde napísané, ale pamätám si to. Mamička ovládala slovenčinu, maďarčinu a nemčinu. Nechodila do školy, lebo mala domácu učiteľku - Fräulein. Nevie, či bola mamička vyučená v nejakom odbore. Nepotrebovala to v rodine, kde sa žilo na úrovni. Okrem toho na hospodárstve sa priučila ako sa robí na poliach, s mliekom a podobne. Viem, že po vojne sme si ešte sami museli robiť maslo a aj chlieb sme si sami piekli.

Za války

Neviem s istotou povedať, či bola mamička pobožná Židovka. Pamätám sa na ňu len z koncentračného tábora a zo sanatória. Ale jej pohľadnice svedčia o tom že bola. Keď spomínala Boha nikdy nenapísala Boh ale len B. prípadne P.B [Boh, pán Boh. Ortodoxný judaizmus zakazuje vysloviť meno Božie kedykoľvek. Jedno z desiatich Božích prikázaní znie: „Nevezmeš meno Božie nadarmo“ – pozn. red.]. To je pre mňa dôkaz, že asi bola pobožná. Nevie ani akú mala mama povahu, lebo pri návštevách sa človek musel na ňu pozeráť ako na nejaký obraz, lebo tuberkulóza bola infekčná. Takže aj keď sme prišli, mohli sme ju vidieť len na určitú vzdialenosť a aj ona sa snažila dýchať preč odo mňa, aby ma nenakazila. A aj keby bol niekto neviem aký zlý, tak keď ma raz za dva mesiace alebo ešte menej videl, tak sa to nemohlo prejaviť. Z fotografií usudzujem, že mamička sa obliekala veľmi elegantne, ale po vojne počas pobytu v sanatóriu nosievala už len nohavice alebo tepláky.

Rodičia mali svadbu 10. januára 1939. Ja som sa narodila 16. februára 1940, počas druhej svetovej vojny. Moje spomienky na toto obdobie sú útržkovité. V našej rodine sa o vojne veľmi ani nehovorilo. Nevie, ako sa zoznámili rodičia, lebo som sa nikdy nepýtala na to. Sobášili sa v synagóge, ale či to bolo v Šúrovciach, tak to neviem. Sobáš bol ortodoxný, vidieť to z fotografií. Sobáš bol so závojom a pod chýpe [svadobný baldachýn, pod ktorým sú zosobášený ženich a nevesta – pozn. red.]. Po svadbe zostali bývať v Šúrovciach. Mali tam malý domček, videla som ho párkrát a potom spadol sám od seba. Vtom čase tu už bol veľký útlak. Otec hovoril, že keď som sa narodila, v ten deň prvýkrát vyhnali Židov odhadzovať sneh na koľajnice. Dovtedy ako – tak sa dalo. Nevie, koľko snehu spadlo, aj dva metre, ževraj ho bolo na trati a lokomotíva neprešla.

Nebola som jediným dieťaťom mojich rodičov. V koncentráku sa mi narodil brat, ale za štyri dni zomrel. Bolo to v Seredi [5](#) [v Seredi bol pracovný tábor, pani Šeborová používa na jeho pomenovanie slovo koncentračný tábor – pozn. red.]. Pamätám sa na to, bolo to v roku 1944. Volal sa Peter. Postavili sme mu symboliký náhrobný kameň na seredskom cintoríne. Zo seredského koncentračného tábora si pamätám len na apely [nástup], ale neviem s istotou povedať, či to bolo tam alebo v Terezíne [6](#). V Seredi, ako som už spomínala sa mi narodil brat. Dali mi ho do ruky, mal detskú žltáčku. Pamätám si ten moment keď zomrel. Bolo to drastické. Také veci si človek pamätá, aj keď bol veľmi malý. Brat zomrel a mama toho mŕtveho brata mala celý deň pri sebe a myslela si, že nás tým zachráni a že nás neodsunú. Keď uvideli, že je mŕtvy, naložili nás tiež. Otec mi vždy hovoril, že Česi sú slušní ľudia, pretože nám nosili vodu a potraviny, keď tie vlaky boli odstavené na vedľajších koľajoch. Zo Serede sme odišli do Terezína. Ako som sa neskôr dozvedela, bol to posledný transport zo Slovenska, ktorý smeroval do Terezína. Terezín je asi 60 kilometrov za Prahou. Cesta rýchlikom do Prahy trvá asi šesť hodín [v súčasnom období trvá cesta vlakom zo

Serede do Prahy približne sedem hodín – pozn. red.], ale takto to trvalo niekoľko dní. V tých dobyččákoch, nákladných vagónoch boli hrozné podmienky, preto niektorí zomreli už po ceste. Dali nám tam nejaké to vedro na fekálie, to bolo všetko. Ja som bola s rodičmi až do konca vojny, lebo vtedy sa už selekcie nerobili. Myslím, že otec tam nebol, ale ja s mamou som spávala na tých pričiach, to si pamätám.

Spomínam si, ako nás Rusi oslobodili a cez noc nemeckí dozorcovia zmizli. Ráno tam už neboli. Vedeli sme, že to nie sú Nemci. Mali iné šaty a viditeľnú pásku. Svietili na nás farebnými baterkami. Overovala som si to na terezínskych zrazoch od starších, že si to dobre pamätám. Oslobodili nás a odviezli do Prahy. Tam sme bývali v nejakom hotely. Pamätám si na ten pochod. Víťazná armáda v Prahe, my s otcom sme sa na to dívali z okna. Aj Beneš [7](#) tam bol, z auta nám kýval. Aj esesákov som videla, ako ich vynášali a mali dobre vytlčené zuby, takže k nim sa obyvatelia tiež nezachovali podľa ženevských konvencií. Po oslobodení v Terezíne [6](#) zomrelo veľa ľudí, hoci prišli zdravotné sestry. Vypukol tam týfus a nemali očkovanie.

Po válce - dětství

Nemali sme veľa majetku, ale vrátili nám ho. Nevieť, či tam niekto počas vojny žil, lebo ja som u týchto vecí nebola. Našli sa aj slušní ľudia medzi nimi, vrátili nám aj rádio, šaty čo sme mali u nich schované. Ale hovorím, ja som tam nebola.

Neregistrovala som, kedy začala mamička chorľavieť. Viem, že už pred vojnou v Šúrovciach ležala. Tuberkulóza sa prejavuje od určitej doby a človek má stále horúčky. Ležala a ja som sedela pri nej. Došiel jeden Rus a ako decko päťročné ma vzal na ruky. Nevieť kedy to bolo presne, v to leto čo nás oslobodili. Pamätám sa, že ja som sedela v nočnej košeli v dome po deduškovi. Rok sa o mňa starala aj otcova sestra v Galante. Bývala som u nej, kým som nezačala chodiť do školy. Potom ma dali do sirotinca. Otec mal tiež zdravotné problémy. Poberal aj invalidný dôchodok. Mal problémy so srdcom a vtedy sa tie choroby neliečili tak dobre ako teraz. A on musel aj pracovať. Bezprostredne po vojne sme žili z toho, čo sa nám urodilo. Mali sme aj zajace, kravu, kozy. V záhrade bolo od kukurice, slivky a krumple [zemiaky], všetka zelenina. To sa zaváralo, takže to sme jedli. A keď už nebolo, predal sa kus nábytku alebo kus záhrady. Aj pri tom nás dobre oklamali.

Po vojne sa mamička sedem rokov liečila v sanatóriu, lebo trpela ťažkou tuberkulózou, ktorej napokon v roku 1952 podľahla. Najprv sa liečila vo Vyšných Hágoch a potom v ďalších sanatóriách. Všetky sa nachádzali vo Vysokých Tatrách. V roku 1951 bola kolektivizácia [8](#). Z nás sa stali žobráci, vzali nám polia. Nemali sme žiadne peniaze. Mamu sme navštevovali už len raz za neviem akú dobu, pretože to bola hrozná cesta z Močenka do Tatier. Na cestu sme potrebovali peniaze, ktoré sme ale nemali, ani auto sme nemali. Bol to celkom iný život, ako je dnes. Chytím sa a idem zajtra do Terezína a v pondelok do Luhačovic. Mamička je pochovaná v Kežmarku. Bolo to hrozné. Otec dostal z tej správy infarkt. Mala som dvanásť rokov a vedela som, že zomrie. Vedela som to podľa toho, kam ju presťahovali, lebo tam bolí tí, ktorí už boli na umretie. Otec dostal telegram, díval sa a díval a díval, zrazu mal infarkt. Ja som otca opatrovala a dedko so strýkom z Galanty ju išli pochovať. Najbližší židovský cintorín bol v Kežmarku. Ja som sa nezúčastnila pohrebu, lebo do sanatória pod pätnásť rokov deti nepúšťali. Na hrobe svojej mamy som bola až niekedy v roku 1973 alebo 1974.

Po mamičkinej smrti mal otec jeden infarkt za druhým, mal invalidný dôchodok asi 450 korún. V roku 1952 mama zomrela a v 1954 sa otec opätovne oženil. Jeho druhá žena a moja nevlastná

matka sa volala Alžbeta Gottreichová. Vzťahy medzi nami boli dosť napäté, takže, keď som odmaturovala, otec mi našiel podnájom v Bratislave, u Feldmárových. Prácu som si našla sama, takže od roku 1957 ma už nesekýrovali. Moja nevlastná matka mám dojem, že pochádzala z Lučenca, ale nie som si istá. Jeden jej brat žil v Bratislave. Otec sa s ňou zoznámil v Galante u mojej tety Sidónii Hertzovej. My sme k tete chodievali na veľké sviatky ako Pesach, Chanuka a moja neskoršia macocha tam tiež trávila sviatky.

Ako som už spomínala, deduško sa tiež vrátil z koncentráku. Zo začiatku žil s nami v Močenku, ale potom sa presťahoval do starobinca na Podhájskej ulici v Bratislave. Deduška som tam zvykla navštevovať, dokonca som u neho bola raz aj na prázdninách. Viem, že som bývala u kuchárky na Židovskej ulici. Asi týždeň som bola s deduškom, prechádzali sme sa po Bratislave a tak. Pamätám sa, že dedo mal 175 korún starobného dôchodku, z toho sa veľmi nedalo žiť.

Deduško zomrel v 1954-tom roku. Na jeho pohreb si jasne spomínam. Pohrebná miestnosť nebola väčšia ako moja kuchyňa. Mŕtvy ležal na katafalku. Aj na pohrebe môjho otca v 1969 sa nebožtík uložil na máre. Na márach bola ešte jedna doska a až na nej ležala rituálne zabalená mŕtvola. Rituálne zabalená znamená, že mal oblečený kitl [Židia sa pochovávajú v rubáši podobnom rúchu, ktoré nosí osoba vykonávajúca obrad na veľké sviatky. Toto rúcho sa volá kitl – pozn. red.], ktorý samozrejme nie je vidieť, a nakoniec je zakrútený v plachte. Plachta je uviazaná pod hrdlom, okolo zápästí s pripaženými rukami a tesne pod lýtkom. Uviazaný je na trikrát. Pri obrade musí byť prítomných desať chlapov, ale určite ich bolo viac. My ženy sme boli úplne vonku, lebo dovnútra sme nemohli. Chlapi potom išli hore na kopec a pochovali ho [ortodoxný židovský cintorín v Bratislave sa rozprestiera na kopci – pozn. red.]. Keď už bola jama úplne zarovnaná hlinou, vtedy sme tam mohli ísť z dola [na ortodoxnom židovskom pohrebe v Bratislave ženy nie sú prítomné pri samotnom pochovávaní nebožtíka – pozn. red.].

Po vojne sme my s otcom najprv žili v Šúrovciach. Mamička nastúpila na liečbu do sanatória. Mňa potom strčili do sirotinca - do agudy [sirotinec patrila ortodoxnej židovskej organizácii Agudat Israel, pozri 9 – pozn. red.] v Bratislave. Rok som bývala aj u svojej tety v Galante. Časom sa otec vrátil do Močenka. Tam s nami žil aj môj starý otec. Ja som k nim prišla bývať až keď nám zobrali sirotinec, pretože skoro všetky deti išli do Izraela, ale nie len kvôli tomu, ale v tom čase komunisti všetko zaberali.

Na život v Šúrovciach si pamätám. Šúrovce sú strašne malá dedina. Neskôr sme tam s oteckom chodievali na deduškov hrob, kde boli napísané symbolicky mená ostatných detí [mená otcových súrodencov, ktorí zahynuli počas holokaustu a nemali vlastný hrob – pozn. red.] čo zahynuli v koncentráku. Bývali sme v dome po deduškovi. Bol to malý domček na spadnutie, veľa tam toho nebolo. Nevieť už koľko izieb bolo v dome. Okrem nás tam bývala aj rodina nejakého obuvníka. Pre vodu sme chodievali na studňu, ale to aj v Močenku, hoci tam sme mali studňu vo dvore, lenže susedia tam mali maštal' a tým pádom voda bola závadná. Viem, že sme mali elektrinu, lebo sme počúvali rádio. Do Močenku sa vrátilo už len torzo z našej rodiny. Tam boli strašne zlí ľudia v tom Močenku.

Ja osobne som v Močenku začala žiť až od roku 1949, dovtedy som bola v sirotinci. Mali sme trojizbový dom s kuchyňou a práčovňou. K domu patrila aj špajza. Elektrinu sme mali, ale vodu nie. Mali sme rumpál na dvore, ale ten, už ako som spomínala, bol závadný od susedov. Artézka [artézska studňa – pozn. red.] nebola až tak ďaleko, vtedy som bola zdravá, doniesla som štyridsať

vedrov vody a prali sme.

Od roku 1946 som žila v Bratislave v sirotinci, lebo otec sa o také malé dieťa nemohol popri práci starať a mama bola chorá. Tam som bola zaopatrená. Cítila som sa tam dobre. V agude to vyzeralo ako vo vojenských v kasárňach. Keď človek nie je rozmazaný a prejde koncentračným táborom, na ktorý si ani veľmi nepamätá, ale predsa, keď videl tie prične v múzeu... Pamätám sa, že v koncentráku som dostala zápal pľúc, na ten opuchnutý krk. A na tie prične, na tie si spomínam. No a potom v tej agude nás bolo asi tridsať na jednej izbe. Nevieť na koľko postelí bol daný jeden lavór s vodou, myslím na šesť krokov, potom je tá očista rituálna. Nalievalo sa to na ruky, pretože vraj duša opustí telo, takže sa človek ráno zas musí umyť takto [po prebudení povie Žid rannú modlitbu. Poďakuje Bohu, že jeho duša sa vrátila do tela. Židovské zákony predpisujú, že človek smie vykonať najviac štyri kroky, po tom čo opustil posteľ, k nádobe s vodou na rannú očistu. Najprv sa trikrát obleje pravá a potom ľavá ruka po zápästie. Kým sa to neurobí, nesmie sa vykonávať žiadna práca – pozn. red.]. Mali sme tam jedny presklené veľké dvere. Za nimi sa nachádzala jedáleň a tam bol taký veľký žlab, podobný som videla ešte v sedemdesiatich rokoch v Sokolovni [10](#). V tom žľabe sme sa umývali, nebola tam teplá voda. O poschodie nižšie sme mali aj sprchy. Boli sme tam len dievčatá. O poschodie vyššie boli pätnásťročné, podľa mňa vtedy staré. Oni sa učili šiť, no ale nebolo sa na čom učiť, pretože ani jedlo sme poriadne nemali, preto šili z novín šaty, aby sa aspoň tie strihy naučili. Väčšinou boli sirotky a odišli z alija [v preklade výstup. Slovo alija sa používa v spojitosti s priťahovalectvom Židov do Erec Jisrael, zeme Izrael – pozn. red.] do Izraelu.

Z agudy sa často deti aj adoptovali. Prišli bezdetní manželia a postavili nás vedľa seba a vybrali si. Dve dievčatá dokonca išli aj na Island. Väčšina išla do Izraelu. No a tým, že moji rodičia žili, tak mňa nakoniec nedali nikomu. Pamätám sa, ako nás už za komunizmu vysťahovali, tých pár, čo nás tam ku koncu zostalo. Väčšina detí poodchádzala a zrazu nás zostalo len pár v tej trojposchodovej budove. Budova patrila židovskej obci, ale nikto sa jej vtedy nepýtal či dáš alebo nedáš. Urobili z toho bytovky. To sa ešte pamätám, pretože keď som chodila okolo – za pár rokov som tam mala vlastný dom o ulicu ďalej, a keď som tade išla, bolo vidieť podľa záclon, či je to byt alebo kancelária. Ako nám zabavili ten dom, ktorý bol na Nešporovej ulici, presťahovali sme sa. Bývali sme na Vršku, už nielen dievčatá, ale aj chlapci, spoločne. Bolo nás asi osemnásť.

Raz do týždňa sme išli do divadla a do Grösslingu na krytú plaváreň. Do kina sa tiež chodilo. Bolo tam určite lepšie, než v Močenku. Tam, keď prešiel voz, nebolo vidieť z jednej strany ulice na druhú. Asfalt vtedy ešte nebol. Keby bola mama tam a nie v Tatrách, tak by sa bola len trápila v tom prašnom prostredí a do pol roka by bola zomrela. V agude sa o nás staral kvalifikovaný personál. Mali sme aj kuchárku. Personál bol výlučne židovský. Nedávno som sa bola pozrieť v bývalom sirotinci. Predtým tam boli veľké miestnosti. Mali sme také železné posteľe, na ktoré sme natáčali večer mašle, čo sme nosili a boli ako vyžehlené. V súčasnosti sa v budove nachádza starobinec. Izby sú už prebudované. Z veľkých miestností sa vytvorili také bunky. Jedna kúpeľňa v strede a dve izby z boku.

Náš denný režim sa začínal rannou hygienou. Museli sme sa umyť a pomodliť. To nás strážili, aby sme neurobili chybu v hebrejčine. Po rannej očiste sme mali raňajky a potom sme išli do školy. Školu sme mali cez ulicu, tam, ako je Nešporova ulica, dole po pár schodoch a tam je už Podjavorinská ulica. Tam som chodila do školy. Po škole samozrejme sme si museli urobiť úlohy. Škola na Podjavorinskej ulici bola štátna škola, z internátu so mnou nikto nechodil do triedy. Boli

sme vekovo rôzne, dokonca bývali s nami aj deti v predškolskom veku. Jeden deň v týždni nás zobrali aj do divadla. Na držanie sviatkov v agude si vôbec nepamätám, je to už päťdesiatpäť rokov.

V roku 1999 sa konal zraz detí, ktoré prežili vojnu. Boli sme rozdelení podľa národností, takže ja som bola so Slováckmi. Bola nás tam kopa, aj pán Salner [Peter Salner, súčasný predseda Židovskej náboženskej obce v Bratislave – pozn. red.]. Boli tam aj z cudziny. Každý hovoril v skratke svoj životopis. Prihlásil sa jeden pán, lenže on už slovensky nehovoril, lebo si ho adoptovali maďarskí rodičia. Hovorím, nevadí, ja viem maďarsky, takže som to ostatným prekladala. A jedna pani zo zahraničia istá pani MUDr. Januliaková, vyhlásila: „No Slovák aj doma musí mať tlmočníka.“ Ja som jej chcela povedať: „Ty si tu turista, doma som ja,“ ale bola som ticho, pretože mlčanie je zlato.

Po návrate z Bratislavy mal dedko slúžku, volali sme ju pani kuchárka. Potom, keď ju už nebolo z čoho platiť, sme ju volali tá manželka otcova. Dedko šiel radšej do starobinca do Bratislavy. Bieda bola veľká, fakt sme nemali čo jesť, len to, čo nám v záhrade narástlo. Kým sme mali polia, mali sme doma aj múku vo vreciach. Za papriku, čo sme pestovali sme dostali nejaký deputát. Papriku sme odovzdávali vo vreciach, neviem koľko mohla mať paprika váhu. V záhrade nám rodili ovocné stromy, to sme si zavarili. Odkladali sme si aj tekvicu a lečo. Chlieb sa ešte piekol doma. Neviem od ktorého roku začali dovážať chleba do obchodu, po štvrťke sa kupoval. Macocha už chlieb nepiekla.

Močenok v tom čase [povojnové obdobie] mal obyvateľov prevažne katolíckeho vierovyznania. V predvojnovom období tu bola menšia židovská komunita, ale nie som si istá, či tu bola synagóga. V detstve som si myslela, že jedna budova by to aj mohla byť. Až neskôr vysvitlo, keď som sa bavila s kamarátkou, ktorá zistila, že je tiež štvrtinová Židovka a ani o tom nevedela, že v obci bola aj židovská škola. Aj jej otec navštevoval židovskú školu, lebo mu bolo povedané, že sa tam lepšie vyučuje. V skutočnosti ho tam dali, lebo bol z polovice Žid. Moja spolužiačka sa to dozvedela tiež len po maturite. My sme spolu chodili len do základnej školy. Rodina mojej spolužiačky sa tým pádom vyhla koncentráku. Jej otca som aj poznala. Podľa mňa v predvojnom Močenku boli Židia ortodoxní. Ja by som povedala, že voľakedy iné ani nebolo. Videla som síce v Bratislave neologický kostol, ale v tých dedinách určite boli ortodoxní. A keď už Galanta bola ortodoxná aj Nitra bola ortodoxná, prečo by bol Močenok pokrokový? Pred druhou svetovou vojnou bola v Močenku židovská základná škola, ale potom kvôli mne už nemusela byť.

V dedine nebola všade elektrina, ľudia nemali peniaze. Aj domy sa stavali tak do radu vedľa seba. Východ smeroval do jedného dvoru. Tí, ktorí nemali elektrinu, mali ako lustre také petrolejové lampy. My sme mali elektrinu, dokonca aj rádio. Kúrili sme ako bolo vtedy zvykom, kachľami. Pec sme nemali, lebo zaberala veľa miesta. Deduškov dom, čo sme mali v Močenku, bol voľakedy krčma, preto sa v ňom nachádzal aj záchod. Bol to síce len suchý záchod, ale veľmi hygienicky urobený. Nebolo to WC so srdiečkom, ako výdať v starých filmoch. Tú krčmu vlastnil niekto z rodiny, ale neviem už kto. Chovali sme skoro všetky domáce zvieratá, lebo od roku 1951 sme museli odovzdávať určité množstvo dobytky [11](#), trebárs osem býkov. Museli byť mladý, ešte nekastrovaný. Kastrovali sa len ťažné zvieratá. Nekastrovaný býci boli určený na mäso. Osem býkov sa muselo ročne odovzdávať, to bolo predpísané. Keď sa nám nenarodili, museli sme kúpiť telce a tie vychovať. Mali sme aj prasnice. S nimi to bolo jednoduchšie, lebo prasa môže mať malé aj štyrikrát do roka, kým krava, len raz za deväť mesiacov. V stajni sme mali aj dvoch koňov. Zo začiatku boli potrebné, lebo autobusy ešte nepremávali a slúžili ako dopravný prostriedok. Ešte keď som chodila do Bratislavy do školy, ma po príchode domov k vlaku prišla čakať brička. Až potom sa zaviedli autobusové linky. V roku 1954, keď som začala chodiť do školy v Šali, už autobusy

premávali.

V Močenku som často pociťovala protižidovské nálady. Bolo to fakt hrozné. Tí ľudia boli sto rokov za opicami. Keď som mala dlhé nohavice [ženy na dedine nosili v tom čase podľa ľudovej obyčaje výhradne sukne. Nohavice sa považovali výhradne za mužskú odev – pozn. red.], ľudia po mne začali hádzať hlinu. A potom do roka ich už mal každý. Pamätám sa, ešte keď deduško žil, sme sa išli pozerať na polia. Bolo to cez prázdniny. Jedna babička sa pristavila a začali sa spolu rozprávať. Dívala sa na mňa, mala som na sebe šortky a taký námornícky pásikavý vrch, a zrazu sa opýtala: “Pán Weisz, a prečo má váš vnuk mašľu?!” no nešlo mi to na rozum, bolo to krásne pásikavé tričko a šortky, ako námorník. V Bratislave sa v tom normálne chodilo. A v Močenku to na mne videli prvýkrát. Prvý rok, čo som začala navštevovať školu v Močenku, pre mňa musel otec každý deň chodiť, aby ma cestou zo školy neprizabili, bolo to neuveriteľné.

Počas vojny ľudia zaberali židovské majetky a báli sa, že ich budú musieť vrátiť Židom, ktorí sa vrátili z koncentračných táborov. Mnohí Židia mi o tom rozprávali, aj moja galantská teta [Sidónia Hertzová] mi porozprávala jednu príhodu. Po vojne si išla vypýtať naspäť svoj kredenc a rozhorčene jej hovorili ľudia: „No povedali, že Vás vyvražia v koncentrákoch! Veď sa Vás vrátilo viac, ako odišlo!“ Tí ľudia mali nečisté svedomie a my sme boli jediní Židia v Močenku. Pamätám sa, že istý čas bolo náboženstvo povinné, až do neviem ktorého roku, kedy prebehla školská reforma. Ja som mala na vysvedčení v kolónke „náboženstvo“ napísané neklasifikovaná. Istý čas som aj chodievala na katolícke náboženstvo, ale musím povedať, že ten dekan alebo kto, bol naozaj hnusný. On hovoril veľmi protižidovsky, ako sme ukrižovali Krista a tak. V tom čase, keď bola hodina náboženstva, počas vyučovania som radšej chodila po dvore aj keď bol najväčší mráz, než aby som to počúvala. Na pesach ten dotýčny vyučujúci odkázal môjmu otcovi, že má rád macesy nech mu ich pošle. Ja som vtedy vyhlásila: „Len cez moju mŕtvolu!“ Musím ale povedať, že potom prišiel aj jeden mladý kaplán. On bol slušný. Na jeho hodiny som chodila poctivo celý rok. Po zavedení školskej reformy [12](#) náboženstvo už nebolo povinné a vyučovalo sa už len poobede, tam som už nechodila. Pravidelne nám spoluobčania vybijali okná na dome, bolo to na dennom poriadku.

V päťdesiatich rokoch sa k nám nasťahovala jedna rodina. Boli to veľmi slušní ľudia. Ich otec bol žandár. Nechcel podpísať voľajakú „husákovskú“ [komunistickú – pozn. red.] sviňačinu, tak ho vyhodili z četníckej stanice. Dali ho k nám bývať. Odvtedy sme mali pokoj s vybitými oknami, lebo ľudia nevedeli, ktoré sú ich okná a ktoré naše. Mali štyri deti. Volali sa Bendíkoví. Ich najmladšieho syna dodnes považujem za svojho brata, ich mama vždy hovorievala, že mňa mala najradšej. Jasné, veď som po nej nechcela nové boty. Ostatné deti boli dosť agresívne. Vedeli, ako si vydobiť to, čo chceli od rodičov. Mali veľmi malý príjem. Dodnes si z ich synom dopisujem. Neboli rodení Močenčania, tým, že ich otec bol policajt, bol sem prevelení odniekiaľ.

Otec po vojne zostal ortodoxným Židom. V každodennom živote sa to prejavovalo tak, že sa modlil s tými remienkami - tfilin. Vždy chodil v klobúku [1](#). V Močenku sme kóšer byť nemohli, ale keď sa presťahoval do Bratislavy, znova držal kóšer. Čas sviatkov sme trávili u tety v Galante, lebo tam bola synagóga, ktorú napokon zbúrali niekedy v sedemdesiatych rokoch. Teraz majú Galantčania už len modlitebňu. Nedávno som čítala v Deleť [mesačník Deleť sú jediné printové periodikum na Slovensku, zamerané na židovskú problematiku. Vychádzajú v náklade 3000 kusov. 40 percent čitateľskej obce je židovská komunita a 60 percent sú ostatní občania Slovenska – pozn. red.], že Galanta je ešte stále najlepšia kile [kile, čiže kehila, tzn. židovská obec – pozn. red.] na Slovensku. Na zariadenie synagógy si ešte spomínam. Hore boli mreže z bambusu alebo z dreva. Dole boli

chlapi. Všetci chlapi z mojej mladosti nosili v Galante kitl [obradný rubáš, ktorý nosia muži na veľké sviatky – pozn. red.] a veľký táles [modlitebný plášť – pozn. red.]. Dnes už také ani v Bratislave nemajú, nosia už len malé. Mali aj modlitebné remienky, to si teda pamätám. Na Jom Kipur sa modlilo celý deň. Cez sviatky, keď sme boli u nich, obrady viedol strýko Ignác (Hertz). Chodili s otcom do synagógy. Vtedy ženy nechodili do synagógy, len na veľké sviatky. Ja som nemala žiaden sviatok rada, ani jeden. Mala som ťažký život, jediná v päťtisícovom Močenku primitívov. Mávali sme rozbité okná len tak z dlhej chvíle. Galantskú tetu sme v čase môjho detstva navštevovali pomerne často. Mali peknú vilu so záhradou. Vtedy otec pravidelne navštevoval synagógu. Teta sa napokon v 1964 vysťahovala do Izraela.

Otec na Jom Kipur držal celý deň pôst a zdržiaval sa výlučne v synagóge. Na Pesach sa jedli macesy a pripravil sa Séder. Väčšinou otec viedol obrad, ale aj macocha v tom bola zbehlá, lebo s prvým manželom tiež dodržiavala sviatky. Nebolo na nej vidieť, že by ju otec musel dirigovať. U nás sa obrad viedol len hebrejsky. Väčšina našich modlitebných knížiek boli písané po hebrejsky. Našli sa aj dvojjazyčné, ale výlučne len vo švabachu, len teraz sa to všetko novelizuje. Tu v Brne sa pán rabín Koller modlí hebrejsky, ale potom text prekladá do češtiny. Ja som sa v Bratislave učila hebrejčinu, tam sme mali povinné náboženstvo. Za tie tri roky sme už čítali, písali, ale aj hovorili medzi sebou. Veľa ľudí za prvej republiky [2](#) ovládalo hebrejčinu a keď prišli do Izraela už vedeli hovoriť. Zas na druhej strane som sa stretla aj s tým, že pani žila mnohé roky v Izraeli a hebrejsky sa nenaučila.

Na oslavu purimu sa pamätám len z internátu, pretože tam som v jednom divadelnom predstavení hrala rolu Ester. Divadlo sme hrávali len tak sami pre seba. Nemali sme obecnosť, lebo väčšina detí nemala nikoho. Ja som mala otca, ale z Močenku autobusom a vlakom cestovať, to nebolo len tak. A ostatní nemali vôbec nikoho. Spomínam si aj na Chanuku. V Močenku sme mali dedinský dom s drevenými žalúziami na oknách a dverách. Nebolo vidieť na ulicu. Svetník sa má dávať na okno, rabín mi hovoril, že aj ku dverám, ale ja som to nikdy nevidela, len keď on dával na obci [myslí sa súčasná židovská obec v Brne – pozn. red.]. My sme mali tých svietnikov dosť, dávali sme ich na takú drevenú latu. Sviečky zapaloval otec. Šábes sa robil každý týždeň. Macocha sa vždy vyšmrncala, všetci sme boli pekne prezlečení. Mali sme varenú večeru. Inak sme večerali, to, čo raňajkovali – bielu kávu a chleba. Ale na ten sviatok sa skutočne navarilo aj z tých skromných prostriedkov. Robili sme aj havdalu [obrad zakončujúci šabat. Zahŕňa požehnanie nad pohárom vína, korením, sviecou a potom nasleduje záverečné požehnanie – pozn. red.], ale nemali sme takú peknú farebnú sviečku, len bielu. Otec nalial slivovicu na niečo, zapálil ju a ovoniavali sme ju ako tú „kořenku“. Potom sme sa išli pozrieť na tie tri hviezdy. Židovský kalendár sme nemali. U nás sa robilo všetko, ale nemôžem povedať, že by som k tomu mala nejakú lásku, pretože na druhej strane ma ponižovali moji spoluobčania. Brala som to ako trest.

Otec nemal žiadne výrazné politické názory. Aké by aj mohol mať? On bol roľník a po 1945-om roku invalidný dôchodca. Mal strašne malú penziu. Predtým bol zamestnancom – správcom na statku, takže platil aj nemocenské a rôzne odvody, tak mu niečo dali, ale strašne málo. Z toho sa nedalo žiť. Otec stále počúval rádio Slobodnú Európu a myslel, že sa to zlepší. Ani z tej 255-ky [13](#) nemal nič. Otec nebol členom žiadnej strany. Žiaden roľník a ešte k tomu okradnutý nebol členom strany. To boli otrasné pomery. Invalidný dôchodca nebol zaujímavý pre nikoho. Za komunizmu nám zobrali všetko. Mali sme malý sedliacky dom, ku ktorému patrila sýpka a maštaľ. Dom s maštaľou nám nechali, tam sme chovali kozy. Do sýpky sme sa mi nemohli dostať, zato potkany hej. Celý

dom sa od nich hýbal. Ja som bola tvrdá a keď sa potkany vybrali von zo sýpky, tak my sme ich išli zabíjať sami. Desiatky a desiatky sme ich zabili.

Obyvatelia Močenku boli prevažne katolíckeho vierovyznania, my sme boli jediná židovská rodina v obci. Vedľa nášho domu stál taký dom, čo mal jedenásť komínov, čiže v ňom žilo jedenásť rodín. Z toho jedna bola aj cigánska. Nežili všetci pod jednou strechou [tzn. nebývali spolu – pozn. red.]. Dom bol rozdelený na jedenásť častí. V každej z nich sa nachádzala jedna izba, kuchyňa a maštal'. Cigáni maštal' nemali. Jedenásť rodín v jednom baráku. Skoro celý Močenok žil takto. Niekde boli len tri rodiny a niekde viac. My sme žili už so spomínanými Bendíkovými. S nimi sme mali výborné vzťahy, ale ani z ostatnými susedmi sme nemali konflikty. Náš dom bol situovaný na hlavnú ulicu. V blízkosti bola autobusová zastávka.

Nepamätám sa, či otec mal nejakého dobrého priateľa. Ja som chodila do školy do Šale a neviem ako skoro som musela ráno vstávať. Chodili sme so spiepkami spávať. Vtedy nebola televízia. On bol s macochou, s ktorou som sa ja neznášala. Otec chudák bol cholerický, jeden infarkt za druhým. To sú ľudia, čo sa nesmú rozčuľovať. Prečo som nemala rada macohcu? Tú nemal rád nikto. Egocentrická povaha. S kamarátkou Karolínou Bedníkovou sme vliezli do jej izby, keď bola niekde v kúpeľoch. Macocha tam mala napečené medovníky, čo tajne jedla. Zo zlosti sme jej upili aj z likéru a zjedli mandle. Nemohla žalovať. Takže takáto povaha. Mali sme ružovú poťahovú látku na vankúšoch. Angín sme tomu hovorili. Ja sa pozerám ráno do zrkadla a som samé perie. Tak sa pozriem na vankúše a neboli naše. Boli biele. Naše boli všetky ružové. Hovorím: „Veď to neni naše.“ No a ona: „Ja tu upratujem.“ Hovorím: „Aj moju hlavu?“ Takže čo bolo dobré... a na všetko hovorila: „Ez az enyém, ez a tietek [To je moje, to je vaše].“ Nikto ju nemohol mať rád. Bola hrozná. Ona bola krajčírka a ja som nemala v čom chodiť. Dnes si šijem sama, takže to nie je veľké umenie. Bola strašne egocentrická, sebecká. Došla jej rodina, vyžrali všetko, čo sme mali, nič nám nedali. Ja som sa v záhrade nadrela a ešte „még ott van egy körte [Ešte tam je jedna hruška].“ No tak, kto by ju mal rád?! Keď som mohla, vzala som nohy na ramená a viac sme sa nekararádili. Ani starý otec [Július Weisz] ju nemal rád. Dokonca kvôli nej išiel do domova dôchodcov, aj keď dom bol jeho. Aby sa nemusel rozčuľovať, on radšej odišiel do domova dôchodcov.

Na sviatky a cez prázdniny som chodievala ku galantskej tete [Sidónia Hertzová]. Na zimné prázdniny alebo letné som občas chodievala aj k trnavskej tete. Volala sa Jolana Fischmannová. Bola to sesternica mojej mamy. V Trnave voľakedy vlastnili obchod – železiarstvo, ale predávali tam všetko. Od klincov po chladničky. Nad vchodom visel nápis Fischmann dnes je tam predjňa s obuvou. Ich obchod sa nachádzal na hlavnej ulici. Bola to veľká predvojnová trojposchodová budova aj s ústredným kúrením. Teta mala dve dcéry, chodievali sme spolu na kúpalisko, keď som tam bola cez leto. Ja som bola od nich staršia, takže mňa vzali aj do nejakej tanečnej reštaurácie a strýko so mnou tančil. To bolo pekné. Mladšia sesternica sa volala Viera, dnes má veľmi veľkú rodinu. Staršia je Marta. Celá trnavská rodina emigrovala v roku 1964. Celá rodina odišla. Vtedy mala mladšia sesternica asi pol roka do maturity, ale vyhodili ju. Nie kvôli štúdiu, ale mali strašných susedov, ktorí ich pravdepodobne udávali. Robili im domové prehliadky a pýtali sa, kde vzali peniaze na vysávač a podobne. Chceli ich vysťahovať do českého pohraničia. Nepríjemnosti im robili čiastočne aj kvôli židovskému pôvodu, ale aj že boli kapitalisti, pretože trojposchodový dom... To bolo celé ich a strčili im tam dve rodiny a chceli ich dať do toho českého pohraničia. Podali si žiadosť do Izraela a hneď im to vybavili. Vpase mali napísané len do Izraela ale naspäť už nie.

Teta v Izraeli začala šiť. Doba sa zmenila, už to nikto nepotrebuje. Už tam majú second handy, za jeden šekel šaty, a krásne. Tetin manžel sa volal Fishmann Janko. V tom 1964 roku, keď tam došiel, jeho bývalý zamestnanec tam na neho už čakal aj so zamestnaním vo vlastnom podniku. Robil nejaké účtovníctvo. Postupne sa im podarilo nejako sa postaviť na vlastné nohy. V tom čase už aj Nemci začali vyplácať odškodné, aj to im pomohlo. Teta aj s mladšou sesternicou [Viera] bývajú v Haife. Staršia sesternica [Marta] sa napokon odsťahovala do Nemecka. Mladšia sesternica má veľa detí a staršia je sama.

Prvé tri roky som chodila v Bratislave do školy na Podjavorinskú ulicu. Nepamätám si učiteľov z Bratislavy. V tom období som nemala nejakú dôvernú kamarátku. 1. septembra 1949 som začala navštevovať školu v Močenku. Nastúpila som do štvrtej triedy. Od 1954 som začala navštevovať gymnázium v Šali. Bola som celých jedenásť rokov jedinou Židovkou v triede. Teda nie celých jedenásť, lebo v Bratislave so mnou chodili Schönhauserovci. Jeden z bratov odišiel v roku 1968 do Švajčiarska a druhý dodnes žije v Bratislave. Nemala som to tam rada [v Šali na gymnáziu – pozn. red.]. Nemali sme ani peniaze. Otec dostával 450 korún invalidného dôchodku. Musela som maturovať v šatách mojej mamy, ktoré nosila ešte za čias prvej republiky [2](#). Lenže moja mama bola menšia odo mňa, ako keď ja som mala dvanásť rokov. Viete si to predstaviť. Na banketoch so mnou tancovali len profesori, lebo spolužiaci mnou opovrhovali. V roku 1958 sa začala družstevná výstavba a vyludnilo sa celé Slovensko. Väčšina predala domy a kúpili si v Bratislave byt, aby ich tá mestská anonymita trochu chránila. Ach, tí chrapúni slovenskí!

V čase môjho detstva sme neodoberali žiadne noviny, lebo ani na chlieb sme nemali. Akurát v škole som si musela kupovať Kultúrny život [týždenník Kultúrny život vychádzal v rokoch 1948 až 1968. Bol orgánom Zväzu slovenských spisovateľov – pozn. red.], alebo čo. Naša slovenčinárka, ktorá už chudera dávno umrela, hovorila, že kto neodoberá, nebude mať lepšiu známku ako trojku. To bolo na gymnáziu. Na základnej takýto trpáci neboli. Bolo mi ťažko pýtať od otca peniaze, keď ich nemal. Keď sa išlo na výlet, doma som radšej povedala, že v škole sa maľuje a neide sa do školy. Mala som inú zodpovednosť, ako ostatní v tom samom veku. Doma sme mali rôzne knihy, väčšinou historického charakteru. Boli písané v švabachu. Otec mi z nich aj niečo vysvetľoval o antisemitizme, ale už si veľmi nepamätám. Citoval mi z tých kníh, lebo ja som ich nevedal čítať. Keď som prišla z Močenku do Bratislavy, tak tých kníh sme mali dosť. Neviem, ako to s nimi skončilo.

V škole som nehovorila o našej finančnej situácii. Najlepšie bolo to, že som tú slovenčinárku mala rada. Až do jej smrti som jej raz týždenne volávala a pomáhala ako som vedela. Práve preto bolo pre mňa hrozné zistenie, že učitelia z predaja tých časopisov mali pätnásť percentné provízie. Vtedy mi to vôbec nenapadlo. Moja kamarátka, ktorá dodnes žije v Šali mi hovorila, že koľkokrát došli knihy do školskej knižnice a niektoré z titulov sa tam nikdy nedostali [učitelia si ich zobrali domov – pozn. red.]. Ona to vedela, lebo ju poznala a pomáhala jej vtedy. Bolo to hrozné sklamanie.

Dovolím si tvrdiť, že učitelia ma na gymnáziu mali radi, ale aj ja ich. Bolo to vzájomné. Obzvlášť som mala rada profesora Valkoviča. Veľmi dobre prednášal, on bol vtedy aj riaditeľom. Inak ako človek bol špina. Prednášal psychológiu a logiku. Tieto predmety sme mali raz do týždňa. Ja som sa na ne vôbec nemusela pripravovať, ani knižku otvoriť, lebo som si pamätala z hodiny každé slovo. Bola som jediná, ktorú nebuzeroval. Zo školskej chodby bolo vidieť na kostol. Administratívnu silu v škole angažoval, aby sledovala, kto ide k Panenke Márii [tzn. kto ide do kostola – pozn. red.]. Aj

jedna moja kamarátka sa kvôli nemu nedostala na vysokú a to len z týchto dôvodov [komunisti potláčali všetky náboženstvá a vierovyznania. Veriaci všetkých cirkví boli diskriminovaní. Pozri [12](#) – pozn. red.]. O pár rokov neskôr som sa dozvedela, že ho chytili matky študentov a zbili. Večer mu cez hlavu navliekli deku a dobre ho zmlátili, pretože vyslovene robil kádrovo zle deťom, prekazil školu a tak. Ku mne sa choval veľmi dobre. Ja som excelovala v jeho predmete. Mal ma rád aj matematikár, ale matika mi veľmi nešla. Náš matikár sa volal Melichar a slovenčinárka Slobodová. Bývala tam ako je dnes v Šali hudobná škola. To bol jej dom. Keď išla do penzie, predala ho a odsťahovala sa niekam do bytovky v Trnave.

V škole som zo strany učiteľov nepociťovala antisemitizmus, len od spolužiakov. Vedeli o mne, že som Židovka, lebo človek, ktorý sa na Slovensku volal Kleinová musel byť jedine Žid, inak to byť nemôže. Moji spolužiaci neskôr svoje správanie oľutovali hneď na prvej stretávke absolventov. Povykrúcali ma tam. Teraz poslednýkrát už nie, ale predtým sme celú noc tancovali. Ja som tam dvadsať rokov nebola. Nikdy som sa s nimi o školských časoch otvorene nerozprávala, tušila som, prečo ma ignorovali. Nemusela som sa pýtať.

Na základnej škole sa so mnou dievčatá kamarátili. Na vyššej už na to nebolo času, lebo sme cestovali. Hodinu ráno a poobede zas naspäť. V Močenku som sa s dievčatami kamarátila. Zo začiatku, keď sme ešte mali hospodárstvo – kone, a v zime bol sneh, sme ich zapriahli do saní a tých chudobných sme povozili. Ale po roku nám ich vzali, mohlo to byť v 1950, 1951, vtedy bola kolektivizácia [8](#). Mali sme pekný upravený dvor, nie ako druhí, že tam mali doslova chliev. Všade boli nasadené kvetiny a za lačkovým plotom sme chovali sliepky. Na dvore boli vysadené aj ovocné stromy, takže tam sa dalo aj hrať. V lete sme mali kopu ovocia, bol to pre deti raj.

Mala som jednu dvôvernú priateľku počas školských rokov. Za slobodna sa volala Eva Lahitová a po svadbe Dikanová. Teraz, ako som ju po dvadsiatych rokoch videla, som si myslela, že sa pozerám na jej mamu. Ona asi tiež, ale ja sa vidím každý deň v zrkadle, mne to až tak nepríde. Dodnes si píšeme, ale to, čo mi píše, ma už veľmi nezaujíma. Raz som k nej prišla a myslela som si, že mi vylezú oči z jamiek. Tam obrázok Panenka Mária, Ježiško s takým tým krvácajúcim srdcom. Hovorím: „Eva, veď si bola komunistka! Mala som ťa radšej, keď si bola ateista.“ Keď mi píše, tak mi nepíše o tom, čo robí, ale píše mi nejaké state z Biblie, takže ja to ledva čítam. Za mlada sme spolu strávili veľa času. Kúpila som lístky do divadla a chodili sme. Počas školských rokov sme spolu chodievali aj stanovať. Eva bola počas komunizmu členkou strany. Musela, bola riaditeľkou materskej školy. Nikdy sme sa spolu nerozprávali o židovstve, ani o vojnových udalostiach. Nikdy.

Aktívne som v čase mladosti nešportovala. Skôr by som to nazvala rekreačnou telovýchovou, ale športom sotva. V Bratislave na Hlbokej ulici som navštevovala Sokolovňu [10](#), ale to len vtedy, keď som bývala na tej Kozej ulici. Potom, ako sme dostali byt v Rači [časť Bratislavy – pozn. red.], som to musela nechať, lebo o hodinu dlhšie som cestovala do práce a aj domov som sa dostala až po polnoci. Aj spartakiádu [14](#) som cvičila. Rekreačná telovýchova vyzerala asi nasledovne. Cvičiť sme začali okolo ôsmej asi do desiatej. Buď sme cvičili s náradím alebo sa robili nejaké cviky v telocvični. Ženy aj muži cvičili zvlášť. Keď som išla na spartakiádu do Prahy, tak mi pošta [v tom čase bola zamestnaná na pošte v Bratislave – pozn. red.] kúpila tepláky. Teraz nedávno som ich zahadzovala, bolo mi ich ľúto. Aspoň zips som si z nich odložila. Boli to skupinové cvičenia a medzi nami boli aj vysokoškoláčky, ktoré museli cvičiť, aby dostali zápočet. Vždy sa čudovali a hovorili: „Vy to nemusíte a vy to robíte dobrovoľne?! No vy ste ale sprosté.“ Ale my sme to robili s radosťou. Prvýkrát som bola na krajskej spartakiáde v Nitre v roku 1956. A v 1960 som sa zúčastnila aj na

celoštátnej v Prahe. Nevyberali nás, išiel každý, kto sa prihlásil. Bývali sme v nejakej škole. Spávali sme na skladacích lehátkach. Po svadbe som pomaličky prestala cvičiť, nemala som čas.

Dospelosť

Po skončení gymnázia som sa presťahovala do Bratislavy. Bývala som u jednej ortodoxnej pani. Volala sa Feldmárová. Jej syn dnes vodí záujemcov do hrobky Chatama Sofera [15](#). V podnájme som bývala na Kozej ulici. Najprv som sa zamestnala ako predavačka v elektropredajni. Bola to veľmi namáhavá práca, lebo vtedy sa všetko vyrábalo zo železa, nie ako dnes z umelej hmoty. K ďalšej práci som sa dostala zaujímavým spôsobom. Mala som jednu spolužiačku, ona bola odo mňa o rok staršia. Chodila za mojím otcom kvôli slohu z nemeckého jazyka, aby jej pomáhal. Práve ona pracovala na pošte. Chcela ísť na vysokú školu. Zo zamestnania ju pustili iba vtedy, keď si za seba našla náhradu. No a dovedla mňa. Mne to aj vyhovovalo, lebo som potrebovala sedavé zamestnanie. Pracovala som tam ako telefonistka, telegrafistka. Vtedy sa to nejako rozmohlo, že trebárs k prvému máju [1. máj, sviatok práce – pozn. red.] jeden podnik blahoželal druhému. Cez bratislavské ústredie normálne denne prechádzalo asi deväťtisíc telegramov. Dneska už je všetko zautomatizované. No a na toho prvého mája ich mohlo byť asi tridsaťtisíc. Telefónne slúchatko mohlo vážiť asi pol kila. Navyše v tých dňoch, keď mali meniny Jozef a Mária, nám museli pomáhať všetci z administratívy. Nebola to sranda.

V rámci pošty som pracovala aj v Poštovej a novinovej spoločnosti. Aby som tu mohla pracovať, musela som absolvovať polročný kurz v Myjave. Po absolvovaní kurzu sa mojou prácou stala evidencia novín, časopisov a samozrejme aj vyúčtovanie. Pod moju osobu spadalo mnoho doručovateľiek. Toto bola lepšia práca, ako telefonistka. Nikto ju dlho nevydržal vykonávať. Na nervy to bol silný nápor, až sme sa triasli. Obrovská buzerácia tu fungovala, ani kašať sa nemohlo. Keď sme niekomu volali, nesmeli sa povedať, „Haló“ alebo „prosím“, lebo sa hovor predlžoval a tým pádom sa okrádala pošta. Kontrolovali nás. V budove sa nachádzala jedna miestnosť a tam mohli odpočúvať bársktorú operátorku. Keď ju nahrali na pásku, že urobila chybu, hneď išli dole percentá z platu. „Haló“ sa mohlo hovoriť len v miestnom hovore, čiže keď bol hovor do Bratislavy.

Ako telefonistka, telegrafistka som najprv pracovala v budove hlavnej pošty v Bratislave. Poštová novinová služba v tom čase sídlila v bratislavskom starom meste. Pred niekoľkými rokmi sa presťahovala, ako je dnes železničná stanica Bratislava - Nové mesto. Ešte kým spoločnosť sídlila v Starom meste, som chodievala svojich kolegov navštevovať. Vždy, keď som sem prišla z Brna, som spala v hoteli Palace. Ten hotel už dnes nefunguje, na jeho mieste sídli banka. Ráno, ako ma „vyhodili“, som si zobrala tašku a išla k nim. Vždy som im doniesla kávu, alebo zmrzlinu, porozprávali sme sa a potom som sa išla poprechádzať po meste. No a pri jednej z mojich návštev som tiež zamierila k môjmu bývalému pracovištu, ale už tam neboli. Vrátnik mi aj povedal, kam sa presťahovali, ale tam som za nimi už neišla, ani neviem, kde to je.

V práci som pociťovala antisemitické prejavy, hlavne v telegrafnom oddelení, aj predseda ROH [16](#) bol bývalým kapitánom Hlinkovej gardy [17](#). Mohla som mať vtedy devätnásť rokov, ale „hubu“ podrezanú a aspoň so štyridsiatimi mladými som zorganizovala petíciu, aby ho vyškrtili. I napriek našej snahe bol vždy jednoznačne zvolený. Oni sa na hlasovacie lístky ani nepozerali. Musela to byť sviňa, keď bol kapitán, nie rádový člen. Ako predseda ROH [16](#) mal na starosti aj podnikové sporenie. To znamenalo, že nám z platu strhávali niečo a ukladali to na vkladnú knižku. Keď som sa v roku 1961 vydávala, chcela som tú vkladnú knižku. Mohla som tam mať asi 800 korún. On mal pri

sebe tie vkladné knižky a niekoľko dní veru trvalo, kým mi ju vydal. Prémie mi strhávali len za to, že sa volám Magdaléna Kleinová. Mne strhli a niekomu ju pridali. Výkon som mala vždy najväčší, pretože som sa musela za peniaze veľmi oháňať. Bola som sama a iní bývali u rodičov. Nebol to pekný život. Vôbec nie. Mne sa dobre žije až teraz, pretože som finančne nezávislá vďaka rôznym fondom [tzn. vďaka odškodneniam za deportácie a väznenie počas 2. svetovej vojny – pozn. red.], čo máme.

Po roku 1969 sa otvorili zahraničné obchody, štyri roky som robila v Koospole fakturantku. Po druhom sobáší sme sa presťahovali do Brna a tu som pracovala dvanásť rokov v Lacheme a odtiaľ som išla aj do invalidného dôchodku. Lachema je závod na výrobu laboratórnych a čistých chemikálií. Ja som nepracovala v laboratóriu, ale v kancelárii na poste arbitrovej referentky. Bol to vyšší post ako fakturantka v Bratislave, ale zas platovo to bolo nižšie.

V Koospole som mala dobré pracovisko. Keby som sa nevydala, tak som tam do penzie. Pripadalo mi to tam ako v módnom salóne, lebo tam chodili aj zahraniční klienti, teda za mnou osobne nie, ale celá úroveň bola vyššia. Pracovisko som mala na jedenástom poschodí na Gottwaldovom námestí, všetko ostatné sa vykonávalo na prízemí. Niekoľko krát denne som musela zísť dole a pozbierať po ostatných zamestnancoch, čo mali pripravené na fakturáciu, čo predali. V Koospole som nepociťovala prejavy antisemitizmu, bolo nás len pár. Ani v Lacheme. Práca arbitrovej referentky spočívala v tom, že keď si nemocnice alebo školy niečo objednali a výrobňa to vyrobila, tak som to podľa objednávok rozoslala. Na tomto mieste som bola menej spokojná. Pracovala som v nemožnej budove, ani záchod tam nebol. Musela som si obliecť kabát a prejsť do druhej. Aj myši sme tam mali. No ale vydržala som tam dvanásť rokov. Čo som mala robiť? Zas som to nemala ďaleko od bydliska, dve-tri zastávky električkou.

Najlepšie sa mi pracovalo v Koospole. Dodnes udržiavam kontakt aj s niektorými zamestnancami Lachemy. Ako platiteľa ROH [16](#) nás raz do roka pozvú, ideme sa najesť, alebo nás pozvali na zájazd. Je to veľmi dobré, tieto akcie sú dotované ROH [16](#). Predseda, ktorý tam je, už strašné roky je veľmi vzdelaný človek a vždy niečo zorganizuje. V okolí Brna sú zámky od Luxemburgov, tam sme tiež podnikali výlety. Vnútri síce nič nie je, ale tá budova je pekná.

V Lacheme pracovalo asi tisícdivsto zamestnancov, z čoho drvivá väčšina boli ženy. Na MDŽ [Medzinárodný deň žien – pozn. red.] sa požičala nejaká telocvičňa, kde boli stoly. Tých pár chlapov, ktorí tam boli, pre nás urobili všetko. Všetky sme dostali darček. Nevie, čo za to zaplatili, ale raz nám dali niečo, čo by ani v Afrike nenosili. Darček bol v takých malých krabičkách, asi ako zápalky. Nieкто nám ich doniesol k stolu. Tá, ktorá ho otvorila, ako prvá skríkla: „Hrôza, ružové korálky.“

V roku 1984 som išla do invalidného dôchodku. Mohla som ísť aj skôr, ale nechcela som, lebo som chcela mať dvadsaťšesť rokov odpracovaných. Trpela som na vrodenú vadu bedrových kĺbov. Obdiva horné kĺby mám železné, jeden mám už aj reoperovaný. Môj stav sa zhoršoval zo dňa na deň, tak mi museli jeden vymeniť. Na druhý som čakala. Tak som chodila s jednou nohou o barlách. Môj terajší byt je pre mňa ideálny, má len päť schodov. Prvýkrát ma operovali v roku 1985, ale to už som bola na invalidnom dôchodku. Bolo pre mňa už ťažké vystúpiť na električku, ani spať som nemohla. Bolelo ma to aj v noci. Po odchode do penzie som svoj voľný čas vyplňala ručnými prácami. Ešte predtým som sa naučila robiť drhanú krajku. Metóda drhanej krajky je veľmi stará, siaha až do čias Rudolfa II. [Rudolf II. z rodu Habsburgovcov (1552 – 1612). V roku 1572 ho v

Bratislave v Dóme svätého Martina korunovali za uhorského kráľa. V roku 1575 sa stal rímskym i českým kráľom, o rok neskôr cisárom svätej ríše rímskej – pozn. red.] Naučila som sa to v jednom ženskom spolku. Dostavila som sa tam so špagátom a všetkými potrebnými ingredienciami. Naučila som sa robiť aj porcelánové panenky a tašky šijem. Celý deň som pri šití.

V Bratislave som sviatky nedodržiavala. Bola som rada, že mám pokoj. Vtedy sme nemali voľné soboty a okrem toho sme mali len dva týždne dovolenky. Ja som si voľno hrozne chránila a nechcela som si vybrať dovolenku a ísť si sadnúť do synagógy na Jom Kipur. S otcom sme sa v tomto smere názorovo rozchádzali. Ani predtým sme sa veľmi nezhodovali, ale on ma živil a musela som poslúchať. Otec nesúhlasil ani s tým, aby som v sobotu pracovala [na šabat nesmú Židia vykonávať prácu – pozn. red.].

Po maturite, ako som začala pracovať v Bratislave, som sa tam aj presťahovala. Neskôr sa aj otec prisťahoval zo mnou. Najprv som bývala na Kozej 18. v podnájme. Potom sa predal dom v Močenku a kúpili sme jeden v Bratislave. Tiež bol situovaný na Kozej ulici. Najprv som tam bývala sama, pretože ten dom v Močenku sa nepredal tak naraz. Len po častiach. Medzitým som sa vydala a potom došiel otec. Vtedy už bolo málo miesta, v dome nebola ani kúpeľňa, tak sme sa rozhodli presťahovať. Podarilo sa nám vymeniť tú jednu izbu za byt na Zrínskej ulici. Otec sa stal členom bratislavskej židovskej obce. Keď v roku 1969 zomrel, tak som mu tam vybavovala pohreb. Bola som pri ňom, lebo zomieral v nejakom zámočku v Ružinove. Od rána som bola pri ňom, len v noci som chodievala domov spať. Raz som prišla ráno o piatej a hovorili, že o siedmej večer zomrel. Mŕtvych prevážali na Kramáre do nemocnice. No a tak som šla na Kramáre. Bola tam taká malá miestnosť, kde boli medici a jeden doktor, na ktorom bolo vidieť, že je Žid. Opýtala som sa ho, či by som s ním nemohla hovoriť vonku. Súhlasil. „Prosím vás, zomrel môj otec“ a išla som šahať na kabelku, že mu dám stovku. On mi chytil ruku a nedovolil mi to otvoriť. Povedal, že židovská obec to už vybavila.

Macocho zomrela asi rok po otcovi, ale to už som bola v Brne. Pochovali ju v Bratislave. Ja som sa toho nezúčastnila, lebo tam boli veľké ťahanice o zlato medzi jej príbuznými - neterami a synovcami. Ja som sa tam nechcela miešať. Vlasy sa mi postavili, keď som ich počúvala. S jednou jej neterou som bola celkom za dobre. Ja som pracovala v tom Koospole a ona tiež v nejakom podniku v blízkosti. Chodili sme sa navštevovať. Tam na okolí bolo veľmi veľa podnikov. Boli sme za dobre, kým som neodišla do Brna. Odvtedy ju nevidím. Už ani neviem, kde býva.

Vydávala som sa dvakrát. Prvý manžel bol Žid, ale ten druhý už nie. Prvý sa volal Pavol Fúška. Ja som ho poznala od mala. Bol rodákom z Bratislavy. Býval neďaleko mňa. Prvý muž si zmenil meno, neviem, či to bolo z jeho hlavy, ale vzali si na seba meno, ktoré používal ako krycie meno partizánske niekto z rodiny. Myslím, že jeho strýko sa tak volal. On si to meno vzal asi v pätnástich. Ja som po vydaji automatocky bola Fúšková. Pôvodne sa myslím, že sa volal Feldmár. Na tej pošte, kde som pracovala, akoby schválne stejne napísali Fuchsová [nemecky znejúce priezviská mali na Slovensku väčšinou Židia – pozn. red.].

Rodina môjho prvého manžela nebola pobožná. Oni boli sekulárni. Sekulárna bola jeho matka, aj jeho druhý otec. Ten bol sympatický človek. To vdova si vzala vdovca. Šábes sa u nás doma nedržal. Ja som zašla aj do synagógy, ale nie kvôli náboženstvu, ale vedela som, že tam určite bude moja bývalá domáca, pani Feldmárová, tak ju som zašla pozdraviť. Ináč k nim domov som nezašla, natoľko sme až tak zadobre zas neboli.

Prvý manžel bol Slovak, ale doma sa rozprávali výlučne po nemecky. Manžel mal jedného nevlastného brata, lebo ako som spomínala, vdova si vzala vdovca. Vlastného nemal, jeho otec tiež zahynul v koncentráku. Manžel sa narodil v 1938-om roku, bol o dva a pol roka starší než ja. Po svadbe sme žili v dome na Kozej ulici. Bola to len jedna manzarda. Záchod sme mali spoločný s ostatnými nájomníkmi. Vlastné záchody neboli.

Prvý manžel najprv pracoval ako telefónny mechanik a potom ako majster na učňovskej škole spojov. Popri zamestnaní ukončil priemyslovku. Potom ho ich majster nechcel, lebo on mal jediný priemyslovku. Keď sa otvorila Chemická škola v Krasňanoch, strčili ho tam. Na tomto mieste mu chýbala kvalifikácia a musel ukončiť pedagogický inštitút. Trvalo to štyri roky. Prebiehalo to vo forme dvojtyždenných sústredení v Trnave. No a keď ho ukončil, sa nejako kriticky vyjadroval na moju adresu: „Ty blbec.“ [tzn. mal ukončené školy a svoju manželku podceňoval – pozn. red.]. Vtedy mi bolo tak nepekne vyčítané, že som podala žiadosť o rozvod. Bolo to v roku 1970. V tom čase som pracovala v Koospole, ktorý mal aj slobodáreň, a tam som sa odsťahovala.

Čo čítaval môj manžel? Blbosti. Detektívky. Neodoberali sme žiadne noviny, lebo ja som ich mala plné zuby, keď som robila v tej poštovej novinovej službe. Tam som si mohla všetko prečítať zadarmo. V 1968 roku [18](#) už bola nejaká tlačová sloboda, mne sa to všetko tak zhnusilo, pretože jeden deň sa napísalo to a druhý deň sa to dementovalo. Nečítam ani televízny program, ktorý kupujem. Mňa aj to väčšinou nudí. Takto rozhlas a televíziu, to počúvam a pozerám, ale noviny ma vôbec nezaujímajú. Aj keď si niečo kúpim, vždy viem, že to bolo zveličené a je to celkom ináč. Je to zavádzajúce.

Po rozvode som sa presťahovala na slobodáreň. Neskôr som sa zoznámila s mojím druhým manželom Pavlom Šeborom. Vzali sme sa, ešte sme nemali ani kde bývať. Každý býval inde, on v Brne, ja v Bratislave. Potom postavili družstevnú garzónku, tak som sa odsťahovala do Brna. Garzónku sa nám časom podarilo vymeniť za väčší byt. Šebor začal piť, furt viacej. No a mňa to prestalo baviť a napísala som tej tete do Haify [Jolana Fischmann]. Ona ma pozvala k nim do Izraela a ja som tam prišla. Tak sa skončilo moje druhé manželstvo. No ale dnes som už jedenásť rokov šťastne rozvedená. Žijem sama vo vlastnom byte. Už ma neotravuje ani jeden ani druhý [manžel]. Ten druhý bol horší, ale aj som s ním bola dlhšie. On podal žiadosť o rozvod, nie ja. Našiel si mladšiu.

Druhý manžel bol doktor prírodných vied, anorganický chemik. Ovládal päť jazykov. Mali sme občiansky sobáš. On nebol Žid. Bola to slušná rodina. Oni vôbec nevedeli, že ako ja som Židovka. Jeho rodičia bývali až pri Plzni, takže sme sa videli málokedy. Dohodla som sa s tým Šeborom, že o tom nebudeme nikomu ani hovoriť. Raz sme sa dívali na niečo v televízii, už ani neviem načo, ale hovorilo sa tam niečo proti Židom. Starý [tzn. otec jej manžela – pozn. red.] sa začal rozčulovať proti tej relácii, že robia zo Židov blbcov, veď sú to inteligentní ľudia. Fakt, no.

Manželova rodina bola ateistická. Svokor mal 1918-om štrnásť. Po páde monarchie [Rakúsko – Uhorská monarchia], ako zazvonili zvony, sa polovica Čiech nechala vypísať z katolíckej cirkve, a tí ktorí vlastenecky cítili sa stali ateistami z presvedčenia. Druhý manžel bol odo mňa o päť rokov starší. Neviem, kde sa narodil, lebo jeho otec bol vysoký vojenský dôstojník a často sa sťahovali. Jeho materinským jazykom bola čeština. S jeho rodinou som po rozvode už nemohla udržiavať kontakty. Dávno sme ich pochovali [dávno pretrhli kontakty – pozn. red.].

Po prisťahovaní do Brna sme bývali v tej družstevnej manzardke na Kráľovom Poli [časť Brna]. Ako sme nazbierali peňažky, presťahovali sme sa do štátneho bytu. Vymenili sme našu garzónku s jedným starším pánom. Nový byt bol dvojizbový, ale nebol o nič väčší ako je môj súčasný jednoizbový byt. Kuchyňa bola polovičná ako mám teraz, ani predsieň nebola taká veľká. Keď som sa vydala, všetci sme mali malé platy a preto sme nemohli bohviako skákať. Chodievali sme len na Balaton [jazero Balaton v Maďarsku – pozn. red.], pretože to tam bolo lacné. Dnes hovoria Maďari, že to vyjde draho a chodia radšej do zahraničia. V Brne som začala navštevovať ženský zväz. Ja som nebola členka, len som tam chodievala. Tu som sa naučila robiť drhanú krajku.

Po rozpade môjho druhého manželstva som v septembri v roku 1988 emigrovala do Izraela. V apríli roku 1990 som sa aj vrátila. V Izraeli bolo všetko pekné, ale nemala som vyhlídky, že to prežijem. Bývala som na štvrtom poschodí bez výťahu. Bolo tam len pár domov a v blízkosti mesto Nahariyya. V každej chvíli prišlo nejaké auto a vyhodilo psa. Neskôr prišiel niekto a tých psov otrávil. Medzitým sme sa ich ja a ešte jedna Ukrajinka snažili kŕmiť. Samy sme nemali veľa jedla, ale snažili sme sa. Takže to je Ázia. Keď tam niekto nie je odmalička, tak si tam veľmi ťažko zvyká. Tam nemôže začať žiť človek, ktorý má už štyridsaťosem rokov. Zo začiatku som sa dorozumievala po maďarsky, rusky, no a kurzy hebrejčiny boli vtedy povinné. V Izraeli bolo veľa bytov prázdnych. Ale skutočne prázdne, bolo to vidieť podľa rolety. Ako som bývala na sídlisku, tam sa rolety nepohli vyše roka.

Po druhej svetovej vojne som nepomyslela na to, že by som išla do zahraničia. Tí, ktorí si podali žiadosť na vysťahovanie, boli kladne vybavení. Ja som nemala dôvod odísť. Boli to hlavne ľudia, ktorí mali nejaké zamestnanie, alebo vedomosti a mysleli si, že sa v zahraničí uplatnia. Aj teta z Trnavy [Jolana Fischmanová] odišla, s ktorou som sa najviac poznala, pretože som k nim chodievala na prázdniny. Bolo to v r. 1964.

Nepredpokladala som, že v Izraeli bude taká situácia, ktorú ja nevydržím. Teta mi napísala, že príd', ale ani za svet mi nenapísala, aká je tam situácia. Ja som tam robila šestnásť hodín upratovačku na stavbách. Tí, ktorí tam žili dlho asi nedostali byty, my ako repatrianti sme ich dostali hneď. Bolo tam veľké napätie medzi jednotlivými vrstvami obyvateľstva. Samozrejme, že sa im to neľúbilo. Mne by sa to tiež neľúbilo.

Bola som strašne unavená, strašne. Rozhodla som sa vrátiť domov. Pomáhali mi pri tom, sama by som to nezvládla. Niektorí hovorili, že ide do Tel Avivu, išla som s ním, vybaviť si pas. Zahrala som sa na hlúpu, že mi pri odchode do Izraela vzali pohraničníari pas. Tak ako to robili Rusom. Napokon mi vydali pas platný jeden rok. Povedala som im, že idem do Budapešti opravovať si zuby. Všetci Izraelci, ktorí mohli, to robili, pretože aj cesta lietadlom, hotel aj maďarský zubár stáli spolu menej ako zubár v Izraeli. To som vedela a využila. A tak som sa vrátila späť.

Keď som bola dva roky v Izraeli, zastavili mi v Československu invalidný dôchodok. Po návrate mi ho znova pustili. Nebolo zložité získať ho naspäť. Obvodný lekár ma poslal na komisiu, tam som vypovedala. Dostala som razítko a o dva mesiace mi prišiel šek. Nevedeli, že som bola v Izraeli, len to, že som bola v cudzine, keby vedeli, že som bola v Izraeli, nedostanem nič. Po návrate domov som najprv bývala so svojim druhým manželom. Neskôr podal žiadosť o rozvod. Kúpila som si môj terajší byt, ešte som nebola rozvedená, keď som sa odsťahovala. Dostala som naspäť z matkinej strany dva domy v Seredi. Jeden z nich sa mi podarilo predať.

Ku komunizmu som mala ten najhorší vzťah, ale žila som s dobou: „Drž hubu a krok.“ Pamätám si aj proces so Slánskym [19](#), vtedy som mohla mať jedenásť-dvanásť rokov. Otec tomu aj veril, ale ja som neverila nikdy ničomu. On si furt myslel, že sa to tu zlepší a ja som myslela, že nie. Ešte keď som išla v 1988-om do Izraelu, tak mi bratranec hovoril, že komunizmus padne. On bol potomok jedného otcovho bratra, ktorý neprežil. Jeho mama a oni prežili a hneď emigrovali do Izraela. On tvrdieval - „Komunizmus padne.“ V roku 1988 som prišla do Izraelu a hneď v prvý deň nás zoznámili. Keď povedal tú vetu, pomyslela som si: „Aha, padne tristo rokov po mojej smrti.“ A do roka skutočne padol.

V roku 1980 sme boli s manželom na výlete vo Francúzsku, v Cannes. Ale nie tak normálne, že sme si sadli do trabanta a šli sme. Manžel robil tlmočníka futbalovému mužstvu dorastencov tej továrne, kde vtedy robil. On sa zoznámil s Francúzmi, s ktorými si dopisoval. Ja som sa s nimi nepoznala, až rok nato. Najprv sme ich pozvali my. Dva týždne tu boli. Vtedy sme bývali ešte v garzónke. Museli sme prenajať jednoizbový byt a tam oni spali, inak sme sa flákali celý deň. Jeden týždeň sme boli aj v Lípe v manželovej vile po rodičoch, pretože vtedy už jeho rodičia zomreli. Vila sa nachádzala asi tridsaťosem kilometrov od Prahy. Aj do Karlových Varov, Mariánských Lázní a na Karlštejn bolo blízko. Poťahali sme ich po Čechách a potom sme zasa my šli k nim.

Vo Francúzsku nebol problém s dorozumievaním. Manžel vedel dobre po francúzsky a ja som mala dobrú pantomímu. Oni nás celý čas ťahali so sebou, lenže na také miesta, ktoré ma vôbec nezaujímali. Chvíľu sme boli aj pri mori, ale oni prehlásili: „Ideme na obed.“ A poobede sme tam už neišli. Tam boli také vzdialenosti a toľko áut, že bolo treba štyrikrát čakať na križovatke, dokedy sa vymenia. To bolo príšerné, tri hodiny, štyri hodiny v aute a len v meste. Oni sedeli a bavili sa a ja som im nerozumela. Prišli pre nás a vzali nás na ryby, no mňa tie ryby nezaujímali. Čo som mala na tej lodi robiť? Bola som šťastná, že sedím v trabante a idem do Brna.

Pražskú jar [18](#) som vnímala tak, že som si myslela, že bude lepšie. No a keď prišli Rusi, moja osobná situácia sa veľmi nezmenila. Akurát, že som v tých rokoch dostala lepšie zamestnanie ako na tej pošte. Sledovala som izraelské vojny v správach, ale vtedy bol komunizmus. V tých správach to bolo tak trapné. Vtedy som už pracovala v poštovej a novinovej službe, takže tie noviny som mala zadarmo a myslela som si, že je to hrozné. Všetku rodinu som tam mala.

Do židovskej obce v Brne som sa dostala veľmi ľahko, ale nechcela som tam dlho vstúpiť, pretože mi nesedili ľudia, ktorí ju tvorili. A nesedia mi dodnes. Až v roku 2000 som tam vstúpila. V roku 1991 sa založila Terezińska iniciatíva [20](#) a potom tam začali chodiť aj Slováci. V Tereziínskej iniciatíve nezastávam žiadnu funkciu. Ja som tam len radový člen, nič viac. Na zjazdy iniciatívy chodia aj ľudia zo Židovskej obce z Brna, Pani Felixová ma síce párkrát zavolala, ale mňa to celé nudilo.

Hlavne na sviatky chodievam na židovskú obec. Chodievala som tam, dokedy som mohla. Bola som aj na otvorení synagógy v Liberci. Nikto sa neprihlásil, ale ja ano, takže ja som tam išla s vedením. Bola som aj na oslavách keď zapisovali Třebíč do nejakého kultúrneho fondu [UNESCO – pozn. red.]. Doma žiadne židovské tradície nedodržujem. Trebárs teraz som bola na séderi, čo sme si zaplatili a tam to bolo celkom dobré, boli tam fajn ľudia. Ale predtým sme mali Purim a ešte predtým Chanuku, tiež som si tam zaplatila a vydržala som tam chvíľu a išla domov. Jeden a pol roka je tam rabín Koller [Moše Chaim Koller, súčasný brniansky rabín – pozn. red.] a robí cirkusy.

No, čo si myslím o rozdelení republiky [rozdelenie Československej federatívnej republiky v roku 1993 – pozn. red.]?! Vždy bolo viac svíň ako korýt. Nie som ani minister, ani veľvyslanec, ale tí, ktorí to chceli, tak oni rozdelili republiku. Normálni ľudia to nechceli, pretože my sme za tých sedemdesiat rokov tak pomiešaní, že každý má deti tu a rodičov tam. Určite som pochodila lepšie, že som zostala v Brne, lebo nemocenská je tu lepšia. Ja som chorý človek, som invalidná, pre mňa to je dôležité. Nemôžem povedať, kto je mi bližší, či Česi alebo Slováci. My Židia máme radšej väčší dav, aby sme sa tam stratili a netrčali.

Odškodnenie mi zariadila Terezińska iniciatíva [20](#). Odškodnenie mi prideliť Česko-nemecký fond budúcnosti [21](#), ale aj Claims Conference a niečo dostávam aj od českej vlády.

Glosář:

[1](#) Ortodoxní židovské oblečení

Hlavní charakteristiky zevnějšku a oblečení židovských věřících – muži nosí klobouk, zatímco ženy nosí šátek (ten je povinný pouze pro vdané ženy, dříve i paruku). Specifická židovská pokrývka hlavy pro muže se nazývá kipa nebo jarmulka (kapedli v jidiš). Tu nosí muži, když opouštějí dům. Má jim připomínat přítomnost Boha a zajistit spirituální ochranu. Muži nosí tallit (hebrejský výraz) (talles v jidiš) [modlitební šál] celý den pod oblečením, ale ne přímo na těle. Nošení pejzů (jidiš výraz) (payot v hebrejštině) [dlouhé lícousy] je spojeno se zákazem v Tóře [holení či přistřižení vousů stejně tak vlasů bylo zakázáno]. Výše zmíněné zvyky mají původ v Tóře a Šulchan Aruchu. Další části oděvu, např. Kaftan (ruské, později polské oblečení) jsou považovány za typické pro ortodoxní Židy, nicméně tento druh oblečení je převzatý.

[2](#) První československá republika (1918-1938)

byla založena po rozpadu rakousko-uherské monarchie po první světové válce. Spojení českých zemí a Slovenska bylo oficiálně vyhlášeno v Praze roku 1918 a formálně uznáno smlouvou ze St. Germain roku 1919. Podkarpatská Rus byla připojena smlouvou z Trianonu roku 1920. Ústava z roku 1920 ustanovila poměrně centralizovaný stát a příliš neřešila problém národnostních menšin. To se však promítlo do vnitřního politického života, kterému naopak dominoval neustálý odpor národnostních menšin proti československé vládě.

[3](#) Židovský kodex

nařízení č. 198 slovenské vlády, vydané v září 1941, týkající se právního statutu Židů, které je známé pod názvem Židovský kodex. Vycházel z Norimberských zákonů a chápal židovský problém na rasovém základě, náboženské kritérium bylo potlačeno. Tento kodex definoval tyto kategorie: Žid, poloviční Žid, židovský míšenec. Většina z 270 paragrafů se věnovala přesunu židovského majetku (tzv. arizace – nahrazení Žida nežidem) a vyjmutí Židů z ekonomického, politického a veřejného života.

[4](#) Slánského proces

V letech 1948-49 československá vláda spolu se Sovětským svazem podporovala myšlenku založení státu Izrael. Později se však Stalinův zájem obrátil na arabské státy a komunisté museli

vyvrátit podezření, že podporovali Izrael dodávkami zbraní. Sovětské vedení oznámilo, že dodávky zbraní do Izraele byly akcí sionistů v Československu. Každý Žid v Československu byl automaticky považován za sionistu. Roku 1952 na základě vykonstruovaného procesu bylo 14 obžalovaných (z toho 11 byli Židé) spolu s Rudolfem Slánským, prvním tajemníkem komunistické strany, bylo uznáno vinnými. Poprava se konala 3. prosince 1952. Později komunistická strana připustila chyby při procesu a odsouzení byli rehabilitováni společensky i legálně v roce 1963.

5 Sered'

založen roku 1941 jako židovský pracovní tábor. Tábor fungoval až do vypuknutí slovenského povstání, kdy byl rozpuštěn. Na začátku září 1944 však byly jeho aktivity obnoveny a byly zahájeny deportace. Z důvodu deportací byl koncem září SS-Hauptsturmführer Alois Brunner jmenován velitelem tábora. Brunner byl po dlouhou dobu kolega Adolfa Eichmanna a v roce 1943 organizoval deportace francouzských Židů. Podle svědků od září 1944 do března 1945 bylo vysláno 11 transportů zahrnujících 11 532 osob. Nejprve byly transporty posílány do koncentračního tábora v Osvětimi, později i do jiných táborů v Říši. Koncentrační tábor byl zlikvidován koncem 31. března 1945, kdy byl odeslán poslední evakuační transport do terezínského ghetta.

6 Terezín

malé pevnostní město, které bylo v době existence Protektorátu Čechy a Morava přeměněno v ghetto, řízené SS (Schutzstaffel, Ochraný oddíl). Židé byli z Terezína transportováni do různých vyhlazovacích táborů. Čeští četníci byli využíváni k hlídání ghetta. Židé však s jejich pomocí mohli udržovat kontakty s okolním světem. Navzdory zákazu vzdělávání se v ghettu konala pravidelná výuka. V roce 1943 se rozšířily zprávy o tom, co se děje v nacistických koncentračních táborech, a proto se Němci rozhodli Terezín přetvořit na vzorové židovské osídlení s fiktivními obchody, školou, bankou atd. Do Terezína pozvali na kontrolu komisi Mezinárodního červeného kříže.

7 Beneš, Edvard (1884-1948)

československý politik a prezident v letech 1935-38 a 1946-48. Byl stoupencem T. G. Masaryka, prvního československého prezidenta, myšlenky čechoslovakismu a Masarykovou pravou rukou. Po první světové válce zastupoval Československo na Pařížské mírové konferenci. Edvard Beneš působil ve funkci ministra zahraničních věcí (1918-1935) a ministerského předsedy (1921-1922) nového československého státu a stal se i prezidentem po odstoupení T. G. Masaryka z prezidentského úřadu v roce 1935.

8 Znárodnění v Československu

cílem znárodnění bylo převést soukromé prostředky výroby a soukromý majetek pod veřejnou kontrolu, tj. do rukou socialistického státu. Již v květnu 1945 vedení státu převzalo majetek kolaborantů (Maďaři a Němci). V červenci 1945 členové komunistické strany otevřeně požadovali znárodnění bank, finančních institucí, pojišťoven, průmyslových podniků. První znárodnovací dekret byl podepsán prezidentem republiky 11. srpna 1945. Tento dekret ovlivnil zemědělskou výrobu, filmový průmysl a zahraniční obchod. 24. října prezident podepsal další čtyři znárodnovací dekrety, které se dotýkaly hutního průmyslu a továren, potravinového průmyslu, stejně tak akciových společností, bank a pojišťoven. Proces znárodnění skončil v květnu 1948.

9 Agudat Jisrael

židovská strana založená v roce 1912 v Katovicích v Polsku, která byla v opozici k sionismu a ke Světové sionistické organizaci. Odmítla spolupracovat s neortodoxními židovskými skupinami a sionismus považovala za sekulární proud. Geografická a lingvistická orientace z Agudat Jisrael učinila čistě aškenázské hnutí. Pobočky Agudat Jisrael byly založeny po celém aškenázském světě.

10 Sokol

jedna z nejznámějších českých organizací, která byla založena v roce 1862 jako první tělovýchovná organizace v rakousko-uherské monarchii. Největší rozkvět zažila mezi světovými válkami, kdy počet jejích členů přesáhl 1 milion. Sokol sehrál klíčovou roli při národním odporu vůči Rakousko-Uhersku, nacistické okupaci a komunistickému režimu, i když byl právě během první světové války, za nacistické okupace a komunisty po roce 1948 zakázán. Obnoven byl v roce 1990.

11 Kontingent

na základě dohody stanovený objem dovozu či vývozu určitého druhu zboží vůči jinému státu. Např. ve válečných letech či poválečném období byly nařízeny dodávky vybraných zemědělských produktů do určitých států.

12 Náboženské vzdělání po roce 1945

po roce 1945 se začaly projevovat tendence o vytlačení náboženství ze škol a přiblížit se tak sovětskému modelu školství. V 50. letech bylo zavedeno již čistě ateistické vzdělání a učitelé museli hlásit, kteří studenti pravidelně navštěvují mše. Po roce 1968 pokud rodiče trvali na požadavku, aby jejich dítě navštěvovalo hodiny náboženství, museli podat žádost. Tyto hodiny vedl místní farář za přítomnosti ředitele. Po roce 1989 bylo náboženské vzdělání začleněno do školského systému.

13 Zákon slovenského národního shromáždění o kompenzaci

podle tohoto zákona měly být finančně odškodněny osoby deportované do nacistických koncentračních a zajateckých táborů a vězněny v nich mezi roky 1939 až 1945. Odškodnění se vztahovalo na osoby vězněné či zabité v těchto táborech, popř. na osoby, jejichž zdraví bylo podlomeno v důsledku úmyslných násilných kriminálních činů.

14 Spartakiáda

masová sportovní událost pojmenovaná po Spartě. Autorem názvu je J. F. Chaloupecký. První Spartakiáda se konala v roce 1921 v Praze na Maninách. První celonárodní Spartakiáda byla uspořádána 23. června 1955 v Praze na Strahově, kde se jí účastnilo 557 000 lidí. Tato událost byla vyvrcholením oslav 10. výročí osvobození Československa sovětskou armádou. Na Spartakiádě vystupovaly nejrozličnější skupiny obyvatelstva – děti, studenti, ženy, muži, rodiče s dětmi, vojáci, členové Svazarmu (Svaz pro spolupráci s armádou). Další Spartakiády byly zorganizovány v letech 1960, 1965, 1975, 1980 a 1985. Po rozdělení Československa se již žádné podobně rozsáhlé gymnastické předcvičování nekonalo.

15 Sofer, Chatam (1762-1839)

ortodoxní rabín narozený ve Frankfurtu v Německu jako Moše Schreiber se stal široce známou a čelní osobností tradicionalismu. Chatam Sofer byl velice talentovaný a už ve třech letech začal studovat. Od roku 1771 byl jeho učitelem rabín Nathan Adler. Dalším významným učitelem, který ho ovlivnil, byl Pinchas Horowitz, vrchní rabín Frankfurtu. Sofer byl přijat na ješivu Mainz ve věku 13 let a během jednoho roku získal titul "Meshuchrar" (osvobozený). Roku 1807 byl židovskou komunitou v Pozsony zvolen rabínem. Díky jeho úsilí se z Pozsony stalo významným duchovním centrem židovstva.

16 ROH (revoluční odborové hnutí)

vzniklo v roce 1945. Reprezentovalo zájmy pracujících třídy a pracujících inteligence v kontaktu se zaměstnavateli v bývalé ČSSR. K úkolům ROH patřilo podepisování kolektivních smluv se zaměstnavateli a zajištění rekreace dospělých a dětí. V letech 1968-69 se vedoucí členové organizace pokusili podpořit myšlenku "odbory bez komunistů" a ROH přetvořit v opozici KSČ. Po nástupu nového komunistického vedení v roce 1969 byli reformisté sesazeni ze svých funkcí. Po Sametové revoluci ROH bylo transformováno do Konfederace odborových svazů na Slovensku a české části.

17 Hlinkovy gardy

polovojenská organizace pod vedením radikálního křídla Hlinkovy slovenské lidové strany. Jejich požadavkem byla nezávislost Slovenska a zřetězovaný politický a veřejný život slovenské společnosti. Hlinkovy gardy se podílely i na transpotech Židů, které proběhly v období mezi březnem a říjnem 1942, kdy bylo bez německé pomoci deportováno 58,000 (podle jiných zdrojů 68,000) slovenských Židů.

18 Pražské jaro

období demokratických reforem v Československu, od ledna do srpna 1968. Reformní politici byli tajně zvoleni do vedoucích funkcí KSČ: Josef Smrkovský se stal předsedou národního shromáždění a Oldřich Černík předsedou vlády. Významnou osobou reforem byl Alexandr Dubček, generální tajemník ústředního výboru komunistické strany Československa (ÚV KSČ). V květnu 1968 ÚV KSČ přijal akční program, který vymezil novou cestu k socialismu a sliboval ekonomické a politické reformy. 21. března 1968 na setkání zástupců SSSR, Maďarska, Polska, Bulharska, NDR a Československa v Drážďanech bylo Československo upozorněno, že jeho směřování je nežádoucí. V noci 20. srpna 1968 sovětská vojska spolu s vojsky Varšavské smlouvy podnikly invazi do Československa. Následně byl podepsán Moskevský protokol, který ukončil demokratizační proces a byl zahájen normalizační proces.

19 Slánského proces

V letech 1948-49 československá vláda spolu se Sovětským svazem podporovala myšlenku založení státu Izrael. Později se však Stalinův zájem obrátil na arabské státy a komunisté museli vyvrátit podezření, že podporovali Izrael dodávkami zbraní. Sovětské vedení oznámilo, že dodávky

zbraní do Izraele byly akcí sionistů v Československu. Každý Žid v Československu byl automaticky považován za sionistu. Roku 1952 na základě vykonstruovaného procesu bylo 14 obžalovaných (z toho 11 byli Židé) spolu s Rudolfem Slánským, prvním tajemníkem komunistické strany, bylo uznáno vinnými. Poprava se konala 3. prosince 1952. Později komunistická strana připustila chyby při procesu a odsouzení byli rehabilitováni společensky i legálně v roce 1963.

20 Nadace Terezínská iniciativa

založena v roce 1993 Mezinárodní asociací bývalých vězňů terezínského ghetta. Je to institut věnující se vědeckému výzkumu historie Terezína a “konečného řešení” židovské otázky v českých zemích. Koncem roku 1998 byl přejmenován na Institut Terezínské iniciativy.

21 Česko-německý fond budoucnosti

mnohonárodní instituce, jejíž existence byla ukotvena v česko-německé deklaraci z 21. ledna 1997. Fond byl založen 29. prosince 1997 českou a německou vládou. Sídlí v Praze.